

Halina Kasprzyk

Postawy rodzicielskie matek i ojców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim a ich wrażliwość empatyczna

Chowanna 2, 46-62

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 2001	R. XLIV (LVII)	T. 2 (17)	s. 46–62
------------	--	---------------	-------------------	--------------	----------

Halina KASPRZYK

Postawy rodzicielskie matek i ojców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim a ich wrażliwość empatyczna

Wprowadzenie

W ostatnich latach w licznych publikacjach z zakresu psychologii, pedagogiki, socjologii, ekonomii i prawa problematykę rodziny stawia się w centrum zainteresowań badaczy. Zainteresowanie rodziną ma swoje źródła w założeniach, iż stanowi ona jeden z najważniejszych czynników w rozwoju i kształtowaniu osobowości (R. K o ś c i e l a k, 1996).

W rodzinie dziecko zdobywa umiejętność posługiwania się mową, językiem, kształtują się w niej uczucia i postawy wobec członków rodziny i otaczającego świata. Rodzina wprowadza dziecko w świat kultury i przygotowuje do udziału w życiu dorosłych (R e m b o w s k i, 1986).

Rodzina stanowi również ważne ogniwo w zaspokajaniu potrzeb psychicznych dziecka, takich jak: poczucie bezpieczeństwa, potrzeba pewności, solidarności i łączności z bliskimi osobami, potrzeba miłości, akceptacji i uznania. Zaspokojenie potrzeb psychicznych zależy od uczuciowego ustosunkowania się obojga rodziców do dziecka, czyli od postaw rodzicielskich, które stanowią jeden z elementów całokształtu stosunków międzyosobowych, charakterystycznych dla danej rodziny. Do postaw rodzicielskich sprzyjających

właściwemu rozwojowi dziecka można, zdaniem M. Ziemskiej (1969), zaliczyć postawy: akceptacji, uznania praw dziecka w rodzinie, dawania rozumnej swobody i współdziałania. Są to postawy zapewniające odpowiedni kontakt uczuciowy z dzieckiem, dobrą płaszczyznę porozumienia, wyzwalające aktywność dziecka i rozbudzające poczucie odpowiedzialności za swe postępowanie, pobudzające do właściwego uczestnictwa w życiu rodzinnym. Niewłaściwe postawy, do których autorka zalicza odtrącenie dziecka, unikanie z nim kontaktu, stawianie nadmiernych wymagań, nadmierne ochranianie, opóźniają dojrzałość emocjonalno-społeczną dziecka, powodują jego agresywność i lękliwość.

Kształtowanie się postaw rodzicielskich to proces długotrwały, który rozpoczyna się jeszcze przed urodzeniem dziecka i ulega przeobrażeniom w miarę jego rozwoju. Zmieniają się również relacje między rodzicami a dziećmi.

P. C. Chinn, C. J. Drew i D. R. Logan (za: Chinn, Winn, Walters, 1978) sugerują, że nowo narodzone dziecko powoduje u rodziców wewnętrzne rozdarcie, gdyż jego pojawienie się w rodzinie można porównać do wejścia intruza. Zjawisko to często występuje w wypadku stwierdzenia u dziecka upośledzenia umysłowego. Nadzieje i marzenia związane z przyszłością dziecka stają się nierealne.

W przeżyciach rodziców po stwierdzeniu u dziecka niepełnosprawności, zdaniem T. Gałkowskiego (1979), można wyróżnić kilka okresów: szok, kryzys emocjonalny, pozorne przystosowanie się oraz konstruktywne przystosowania się do sytuacji.

Problematyką postaw rodzicielskich wobec dzieci upośledzonych umysłowo zajmowała się M. D. Sheridan (za: Boczar, 1982). Najczęściej rodzice przejawiają wobec swojego upośledzonego dziecka postawę nadmiernej opieki, która może wynikać z głębokiego współczucia albo z ich przekonania o swoim nieszczęściu. Postawa nadmiernego obciążenia występuje u tych rodziców, którzy minimalizują lub nawet odrzucają istnienie upośledzenia u dziecka. Niektórzy rodzice odtrącają dziecko, zanedbują je, nie radzą sobie z problemami związanymi z codzienną opieką. Postawę akceptacji natomiast przejawiają ci rodzice, którzy przyjmują swoje upośledzone dziecko z uczuciem i z pogodą od samego początku.

Postawa akceptacji występuje jednak stosunkowo rzadko. Dowodzą tego badania J. Kostrzewskiego (1978) i F. Wojciechowskiego (1990). Autorzy stwierdzili, że częściej rodzice mają skłonność do przejawiania nadmiernej koncentracji uczuciowej na dziecku i jednocześnie do zbytniego dystansu emocjonalnego. Należy zaznaczyć, że u matek silniejsza jest koncentracja, a u ojców dystans uczuciowy.

Postawy rodzicielskie odgrywają bezsprzecznie ważną rolę w kształtowaniu osobowości dziecka, ale czynnikiem, który pozwala zrozumieć osobowość dziecka, jest empatia. Dzięki empatii rodzice mogą przeżywać wraz ze swymi

upośledzonymi umysłowo dziećmi nie tylko uczucia negatywne, lecz również pozytywne, takie jak duma z osiągnięć dziecka, radość. Można przypuszczać, że im bardziej empatyczni rodzice, tym większa szansa, że ich dzieci przejawiać będą zachowania altruistyczne i chęć współdziałania z innymi.

Empatia to zatem czynnik zbliżający ludzi do siebie. T. Mądrzycki (1977) twierdzi, że leży ona u podstaw kształtowania się więzi psychicznej i stosunku wobec innych osób, szczególnie członków rodziny. W bezpośredni sposób empatia wpływa na kształtowanie się uczuciowego składnika postaw.

Metodologia badań własnych

Cel i problemy badawcze

Wpływ środowiska rodzinnego na kształtowanie osobowości dziecka jest niezaprzeczalny. Im dziecko młodsze, tym większy okazuje się wpływ rodziców na jego rozwój emocjonalny i społeczny.

W miarę wzrastania dziecka relacje między rodzicami i dziećmi ulegają, co zrozumiałe, przeobrażeniom. Inaczej rodzice zachowują się w stosunku do małego dziecka, inaczej traktują dziecko rozpoczynające naukę szkolną, jeszcze inne są ich wymagania i oczekiwania w odniesieniu do dziecka 11–12-letniego.

Okres rozpoczęcia nauki szkolnej to ważny moment nie tylko w życiu dziecka upośledzonego umysłowo. To również ważny okres w życiu i funkcjonowaniu rodziny. Dla wielu rodziców orzeczenie, że dziecko powinno uczęszczać do szkoły specjalnej, staje się bardzo silnym przeżyciem emocjonalnym.

Kolejnym okresem, w którym przeżycia rodziców ulegają nasileniu, jest wiek dorastania. Początek tego okresu zazwyczaj przypada na 11–12 rok życia. Dziecko staje się bardziej samodzielne, zaczyna ulegać wpływom grup rówieśniczych. Rodzice przestają być jedynymi osobami znaczącymi, z którymi dziecko się identyfikuje. Można więc przyjąć założenie, że postawy rodzicielskie ulegają zmianom wraz z rozwojem dziecka. Dokładne poznanie postaw rodzicielskich stanowi także cenne źródło informacji o stylu wychowania i skuteczności środków wychowawczych.

Dla dziecka rodzina jest szkołą życia społecznego, terenem zdobywania pierwszych umiejętności w zakresie nawiązywania kontaktów z innymi. W warunkach życia rodzinnego dziecko może zostać wdrożone do przestrzegania różnorodnych norm, zarówno wartościowych dla procesu uspołecznienia.

nia, jak i bezwartościowych lub obojętnych. Wiele norm, do których przestrzegania wdraża rodzina, ma charakter społeczny. Do nich należą np. normy pomagania innym, uprzejmości, dzielenia się z innymi, okazywania współczucia w bólu (M u s z y ń s k i, 1964).

Poznanie zatem reakcji emocjonalnych rodziców, ich stosunku do innych jest sprawą istotną, rzutującą na rozwój osobowości dziecka. Głównym celem badań własnych było poznanie postaw rodzicielskich i poddanie ocenie zmian zachodzących w zachowaniach rodziców wobec dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim, a także dokonanie pomiaru poziomu empatii badanych rodziców i ustalenie wzajemnych zależności między postawami a wrażliwością empatyczną matek i ojców.

Przedstawione rozważania pozwalają sformułować następujące problemy badawcze ujęte w formie pytań, które zostaną poddane weryfikacji empirycznej:

- Jaki rodzaj postaw prezentują rodzice dzieci upośledzonych umysłowo w młodszym i średnim wieku szkolnym?
- Jaki jest poziom empatii rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w młodszym i średnim wieku szkolnym?
- Czy istnieją wzajemne zależności między postawami rodzicielskimi a poziomem empatii matek i ojców badanych dzieci?

Wymienione pytania umożliwiają wysunięcie następujących hipotez:

- u rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w młodszym wieku szkolnym dominują postawy nadmiernej koncentracji, a u rodziców dzieci w średnim wieku szkolnym – dystansu uczuciowego;
- rodzice o pozytywnych postawach cechują się wyższym poziomem empatyczności niż rodzice prezentujący niepożądane postawy wychowawcze;
- matki dzieci w młodszym i średnim wieku szkolnym ujawniają większą wrażliwość empatyczną niż ojcowie dziewcząt i chłopców z obu grup wiekowych.

Metody badań i charakterystyka badanej grupy

Badaniami objęto 123 matki i 123 ojców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. W celu uchwycenia różnic w postawach rodzicielskich, z uwzględnieniem wieku ich dzieci, badaną grupę podzielono na: rodziców dzieci młodszych (45 matek i 45 ojców) i rodziców dzieci w średnim wieku szkolnym (78 matek i 78 ojców).

Wytypowani rodzice prezentowali różny status ekonomiczny i społeczny. Najwięcej rodziców miało wykształcenie zawodowe (43,5%) oraz podstawowe (42,3%). Z wykształceniem średnim było 30 rodziców, a 5 osób posiadało wykształcenie wyższe.

Większość badanych (63,5%) swoje warunki ekonomiczne określiła jako niewystarczające lub bardzo niskie. Z kolei 52 osoby (42,3%) uznały swoje dochody za wystarczające, a tylko 12 badanych stwierdziło, że mają sytuację materialną bardzo dobrą. Większość badanych rodzin miała na swym utrzymaniu troje, czworo, a nawet siedmioro dzieci.

Do zebrania materiału empirycznego posłużono się Kwestionariuszem dla Rodziców do badania postaw rodzicielskich w opracowaniu M. Ziemskiej. Kwestionariusz składa się z czterech skal: dystansu, górowania, bezradności i koncentracji. Każda z tych skal określa zarówno zachowanie krańcowo niepożądane, jak i pożądane wychowawczo wobec dziecka. Kwestionariusz zawiera 41 stwierdzeń. Do każdego stwierdzenia z kwestionariusza badani rodzice musieli się ustosunkować i uznać je za: zdecydowanie słuszne, raczej słuszne, raczej błędne. Skala stenowa, obejmująca 10 stopni, pozwala określić wyniki uzyskane w każdej wymienionej postawie. Wyniki zawarte w przedziale 1–4 stenów wskazują na istnienie postaw wychowawczo pożądanych, wyniki na poziomie 5–6 stenów określają postawy umiarkowanie niepożądane. Wyniki na poziomie 7–10 stenów świadczą o niepożądanym wychowawczo nasileniu danej postawy. Pomiaru emocjonalnego aspektu empatii rodziców dokonano za pomocą Skali Empatii Emocjonalnej Mehrabiana i Epsteina. Składa się ona z 33 stwierdzeń, które można uporządkować w siedem podskal: 1) podatność na zarażanie się emocjami innych; 2) rozumienie uczuć osób nieznanych i dalekich; 3) ekstremalna wrażliwość emocjonalna; 4) tendencja do wzruszania się doświadczeniami pozytywnie przeżywanymi przez innych; 5) tendencja do wzruszania się doświadczeniami negatywnie przeżywanymi przez innych; 6) tendencja do współczucia i sympatycznego odnoszenia się do innych; 7) gotowość do nawiązywania kontaktów z osobami potrzebującymi pomocy.

Swój stosunek do każdego stwierdzenia badany odnotowywał na 9-stopniowej skali – od postawy najbardziej zgodnej do skrajnie niezgodnej.

Zastosowany w badaniach Kwestionariusz dla Rodziców M. Ziemskiej trafnie określa postawy rodzicielskie w zakresie czterech typów zachowań wobec dziecka. Skala Mehrabiana i Epsteina uwzględnia natomiast zarówno emocjonalny, jak i poznawczy aspekt empatii. Trafnie także określa zdolność badanych do wyobrażeniowego wstawiania się w miejsce drugiej osoby oraz do przeżywania i rozumienia jej reakcji emocjonalnych, zarówno pozytywnych, jak i negatywnych.

Postawy rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w młodszym i średnim wieku szkolnym

Pierwszym etapem badań było poznanie postaw rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim za pomocą Kwestionariusza dla Rodziców do badania postaw rodzicielskich w opracowaniu M. Ziemskiej. Typ preferowanych przez rodziców postaw ilustruje tabela 1.

Tabela 1

Typ postaw rodzicielskich z uwzględnieniem płci i wieku dzieci

Typ postaw		Rodzice dzieci w młodszym wieku				Rodzice dzieci w średnim wieku				Rodzice dzieci w młodszym wieku		Rodzice dzieci w średnim wieku	
		dziewczęta		chłopcy		dziewczęta		chłopcy		w młodszym wieku		w średnim wieku	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
G	pożądanę	2	4,3	11	25,0	11	14,1	21	26,9	13	14,1	33	21,1
	umiarkowanie niepożądanę	20	43,4	21	47,7	43	55,1	27	34,6	41	45,5	70	44,8
	niepożądanę	24	52,1	12	27,2	24	30,7	30	38,4	36	40,0	54	34,6
B	pożądanę	7	15,2	12	27,2	24	30,7	30	38,4	36	40,0	54	34,6
	umiarkowanie niepożądanę	8	17,3	13	29,5	20	25,6	18	23,0	21	23,3	38	24,3
	niepożądanę	31	67,3	18	40,9	49	62,8	55	70,5	49	54,4	104	66,6
K	pożądanę	3	6,5	10	22,7	5	6,4	10	12,8	13	14,4	15	9,6
	umiarkowanie niepożądanę	11	23,9	19	43,1	38	48,7	39	50,0	30	33,3	77	49,3
	niepożądanę	32	69,5	15	34,0	35	44,8	29	37,1	47	52,2	64	41,0
D	pożądanę	2	4,3	11	25,0	11	14,1	10	12,8	13	14,4	21	13,4
	umiarkowanie niepożądanę	16	34,7	13	29,5	16	20,5	35	44,8	29	32,2	51	32,6
	niepożądanę	28	60,8	20	45,4	51	65,3	33	42,3	48	53,3	84	53,8

G – skala górowania, B – skala bezradności, K – skala koncentracji, D – skala dystansu, N – liczebność próby.

Każdy typ postawy wychowawczej ze względu na jej natężenie określono jako postawę pożądaną (steny 1, 2, 3, 4), umiarkowanie niepożądaną (steny 5 i 6) i niepożądaną (steny 7, 8, 9, 10).

W skali górowania stwierdzono przewagę postaw umiarkowanie niepożądanych i niepożądanych. Umiarkowanie niepożądane postawy wychowaw-

cze, świadczące o skłonności do nieuwzględniania sygnałów płynących od dziecka, najwyraźniej zaznaczyły się w zachowaniu rodziców dziewczynek starszych (55,1%) i chłopców młodszych (47,7%). Tendencja do dominacji ujawnia się również w zachowaniu rodziców w stosunku do dziewczynek młodszych (43,4%) i chłopców starszych (34,6%). Wysokie wyniki świadczące o niepożądanym postawie uzyskali rodzice młodszych dziewczynek (52,1%), a także rodzice starszych chłopców (38,4%). W sytuacji wystąpienia postawy niepożądanego wobec dziecka najczęściej bywa to kierowanie dzieckiem z pozycji przewagi i władzy.

Procentowo najmniej rodziców osiągnęło postawy pożądane z wychowawczego punktu widzenia. Wyniki niskie, świadczące o umiejętności kierowania dzieckiem, uzyskali rodzice chłopców starszych (26,9%) i chłopców młodszych (25,0%). Również wobec starszych dziewcząt (14,1%) i młodszych dziewczynek (4,3%) niewiele rodziców zajmuje postawy pożądane, świadczące o liczeniu się z dzieckiem i braniu pod uwagę jego pragnień. W skali bezradności postawy rodziców cechowała skrajna bezradność. Ten typ postawy wychowawczo niepożądanego prezentują prawie w równym stopniu rodzice chłopców starszych (70,5%), dziewczynek młodszych (67,3%) i dziewcząt starszych (62,8%). Niezdecydowanie przy rozwiązywaniu problemów wychowawczych charakteryzuje także rodziców chłopców młodszych (40,9%).

W skali bezradności kolejną postawę dominującą stanowi postawa umiarkowanie niepożądana. Umiarkowana bezradność wychowawcza w największym stopniu cechuje rodziców chłopców młodszych (29,5%) oraz rodziców dzieci starszych, zarówno dziewcząt (25,6%), jak i chłopców (23,0%). Słabym poczuciem umiejętności radzenia sobie z dzieckiem charakteryzują się również rodzice dziewczynek młodszych (17,3%). Umiarkowanie niepożądana postawa może pod wpływem niesprzyjających czynników pogłębić się i przekształcić w postawę niepożądaną.

Wyniki niskie w skali bezradności uzyskało tylko 15,2% rodziców dziewczynek młodszych i 30,7% rodziców dziewcząt w starszym wieku szkolnym. Słabym poczuciem bezradności charakteryzowało się 29,5% rodziców chłopców w młodszym wieku szkolnym i 23,0% rodziców starszych chłopców. Analiza pożądanych postaw wskazuje, że rodzice dziewcząt lepiej radzą sobie z dzieckiem niż rodzice chłopców.

Dominacja postaw niepożądanych i umiarkowanie niepożądanych zaznaczyła się również w skali koncentracji. Nie można jednak mówić o zdecydowanej przewadze jednej z nich. Nadmierną koncentrację emocjonalną ujawnili rodzice dziewcząt młodszych (69,5%) oraz dziewcząt starszych (44,85%). Postawa pełna niepokoju charakteryzuje także rodziców chłopców w młodszym wieku szkolnym (34,0%) oraz w średnim wieku szkolnym (37,1%).

Wszystkich rodziców, którzy uzyskali wysokie wyniki w skali koncentracji, cechuje przesadna troskliwość i nadmierne ochranianie. Przesadną troskliwość wykazują również rodzice, którzy uzyskali wyniki umiarkowane. Najbardziej uwidocznią się to w odniesieniu do rodziców dzieci starszych, zarówno chłopców (50,0%), jak i dziewcząt (48,7%). Niepokój o umiarkowanym nasileniu ujawniają w swoim zachowaniu rodzice dzieci młodszych (chłopców – 43,1%, dziewcząt – 23,9%). Wystąpienie postawy koncentracji w stopniu umiarkowanym powinno być sygnałem do rozpoczęcia pracy korygującej tę postawę i zmierzającej do zredukowania niepokoju. Pożądaną postawą cechuje się tylko 6,5% rodziców dziewcząt młodszych i 6,4% rodziców dziewcząt w starszym wieku szkolnym. Bardziej zrównoważony stosunek emocjonalny, bez przesadnej troski, wykazują rodzice chłopców w młodszym i starszym wieku (22,7% i 12,8%).

Ostatnią skalą wymagającą analizy jest skala dystansu. Procentowo najwięcej rodziców uzyskało wyniki wysokie i umiarkowanie wysokie. Najmniej – wyniki niskie. Wyniki wysokie, wskazujące na nadmierny dystans w kontakcie z dzieckiem, uzyskali rodzice dziewcząt starszych (65,3%). Brak ciepła charakteryzuje również rodziców dziewcząt w młodszym wieku szkolnym (60,8%). Interakcje między rodzicami a chłopcami młodszymi (45,4%) i starszymi (42,3%) są również nieprawidłowe. Możemy sądzić, że w postępowaniu rodziców brakuje ekspresji uczuć pozytywnych wobec dziecka.

Tendencję do dystansu emocjonalnego o umiarkowanym nasileniu w kontakcie z dzieckiem wykazują rodzice chłopców starszych (44,8%), dziewcząt młodszych (34,7%) oraz rodzice chłopców w młodszym wieku szkolnym (29,5%) i dziewcząt starszych (20,5%). Ich postawy wymagają rozpoczęcia pracy korygującej, zmierzającej do zmniejszenia dystansu uczuciowego.

Najbardziej korzystną, pożądaną postawą w skali dystansu charakteryzuje się 25,0% rodziców chłopców młodszych, 14,1% rodziców dziewcząt starszych, 12,8% rodziców chłopców w średnim wieku szkolnym oraz 4,3% rodziców dziewczynek w młodszym wieku szkolnym. Uzyskane przez rodziców niskie wyniki w skali dystansu wskazują, że kontakt rodziców z dzieckiem jest bliski, a wymiana uczuć swobodna.

Następnym etapem badań było porównanie wyników uzyskanych przez rodziców dziewcząt i chłopców upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w młodszym i starszym wieku szkolnym pod względem istotności różnic. Dane zawiera tabela 2.

Tabela 2

Porównanie średnich wyników matek i ojców z uwzględnieniem płci i wieku dzieci

Badani	G		t	B		t	K		t	D		t
	M	Os		M	Os		M	Os		M	Os	
Matki dziewcząt młodszych	6,60	0,58	t=2,86 p>0,01	6,56	0,77	t=0,12 n.i.	7,04	0,42	t=3,17 p>0,01	6,73	0,63	t=1,81 p. bliski 0,05
Matki chłopców młodszych	5,31	0,65		6,63	0,69		5,77	0,67		5,77	0,84	
Ojcowie dziewcząt młodszych	6,65	0,54	t=2,60 p>0,05	7,52	0,45	t=1,22 n.i.	7,52	0,57	t=2,6 p>0,05	7,0	0,48	t=1,04 n.i.
Ojcowie chłopców młodszych	5,45	0,78		7,09	0,45		6,09	0,87		6,54	0,71	
Matki dziewcząt starszych	5,97	0,66	t=--	6,33	0,70	t=1,15 n.i.	6,35	0,56	t=1,03 n.i.	6,38	0,80	t=1,31 n.i.
Matki chłopców starszych	5,97	0,67		6,84	0,71		6,02	0,69		5,84	0,65	
Ojcowie dziewcząt starszych	5,74	0,70	t=0,28 n.i.	7,23	0,57	t=0,37 n.i.	6,61	0,49	t=1,94 n.i. p. bliski 0,05	7,35	0,67	t=1,47 n.i.
Ojcowie chłopców starszych	5,64	0,59		7,35	0,45		6,02	0,64		6,79	0,59	
Rodzice dzieci młodszych	6,0	0,63	t=0,42 n.i.	6,95	0,59	t=0,05 n.i.	6,60	0,63	t=0,94 n.i.	6,50	0,66	t=0,18 n.i.
Rodzice dzieci starszych	5,82	0,65		6,93	0,60		6,25	0,59		6,58	0,67	

G – skala górowania, B – skala bezradności, K – skala koncentracji, D – skala dystansu, M – średnia arytmetyczna, Os – odchylenie standardowe, t – poziom istotności, n.i. – nieistotne.

Prezentowane rezultaty wskazują, że istotne różnice w postawach wychowawczych wystąpiły w skali górowania, koncentracji i dystansu.

Większą tendencję do akcentowania przewagi i władzy ujawniają w swoim zachowaniu matki w stosunku do dziewczynek młodszych niż do chłopców w tym samym wieku ($t = 2,86$). Kierowanie dzieckiem z pozycji siły zaznaczy-

ło się także w postawach ojców wobec dziewczynek młodszych ($t = 2,60$). Podobnej prawidłowości nie stwierdzono w grupie rodziców dzieci starszych. Dominacja zaznacza się z podobną siłą wobec córek i synów.

Z postawą górowania ściśle wiąże się postawa nadmiernej koncentracji. Ten rodzaj postawy ujawniają zarówno matki ($t = 3,17$), jak i ojcowie ($t = 2,6$) w odniesieniu do młodszych dziewczynek. Nadmiernie skoncentrowani na dziecku są także ojcowie dziewcząt starszych ($t = 1,94$).

Badania wykazały również wystąpienie postawy przesadnego dystansu uczuciowego. Ten typ postawy przejawiają w większym stopniu matki wobec dziewczynek młodszych ($t = 1,81$). Tendencji do okazywania zbyt dużego dystansu nie odnotowano w pozostałych grupach badanych rodziców dzieci upośledzonych umysłowo.

Przeprowadzone badania ujawniły, że postawa nadmiernego górowania i nadmiernej koncentracji cechuje rodziców dziewczynek młodszych. Również w postawach matek wobec dziewczynek w młodszym wieku szkolnym zaznaczyła się tendencja do nadmiernego dystansu uczuciowego.

Analizując uzyskane rezultaty, nasuwa się przypuszczenie, że na wyniki badań wpływ miały uwarunkowania kulturowe i pielęgnowane w wielu domach tradycje śląskie. Na Śląsku zróżnicowanie ról rodzicielskich jest bardziej wyraźne. Ojciec zazwyczaj zajmuje się pracą zawodową, matka – prowadzeniem gospodarstwa domowego i wychowywaniem dzieci. W wychowaniu dzieci można też zauważyć pewne zróżnicowanie związane z płcią dziecka. Chłopcy – postrzegani jako bardziej samodzielni i zaradni – mają większą swobodę. Dziewczynki są natomiast w większym stopniu wdrażane do pomocy w zajęciach domowych, podlegają też większej kontroli. Być może dlatego, matki mają tendencję, szczególnie w odniesieniu do młodszych dziewczynek, z jednej strony do podporządkowania sobie dziecka, co wynika ze swoiście pojmowanej dyscypliny, z drugiej strony – do nadmiernej koncentracji, co wiąże się z wypełnianiem przez nie roli macierzyńskiej, ale bez przesadnej ekspresji uczuć wobec dziecka.

Badania własne częściowo pokrywają się z rezultatami, które uzyskali inni autorzy badający postawy rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim. H. W a s i l e w s k a (za: Z i e m s k a, 1982) stwierdziła występowanie w postawach wychowawczych nadmiernej bezradności, koncentracji i górowania. Matki wykazywały przy tym wyższy poziom bezradności wychowawczej oraz nadmierną koncentrację emocjonalną. Nadmierne skoncentrowanie na dziecku i wychowawczą bezradność matek potwierdziły badania D. K r z y n ó w e k (za: Z i e m s k a, 1982). Wysoką bezradnością cechowali się także rodzice objęci badaniami przez M. K u r z e j ę (za: Z i e m s k a, 1982). Badania własne i wyżej przedstawione pokrywają się w większym stopniu w zakresie skali górowania i koncentracji niż bezradności.

Poziom empatii u rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim

Wrażliwość empatyczna jest różna u różnych ludzi. Podlega także zmianom pod wpływem aktualnych doświadczeń. Stanowi ona również podstawę wychowania. Zdaniem I. O b u c h o w s k i e j (1995) rodzice „wczuwają się” w potrzeby i stany emocjonalne swoich dzieci i kierują się tym poczuciem w postępowaniu wychowawczym. Reakcje emocjonalne rodziców mogą stanowić zatem ważne źródło informacji o wzajemnych interakcjach między rodzicami a ich upośledzonymi dziećmi. Badania rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim przeprowadzono za pomocą Skali Empatii Emocjonalnej Mehrabiana i Epsteina. Wyniki przedstawia tabela 3.

Tabela 3

Poziom empatii u rodziców badanych dzieci

Wyniki	Rodzice dzieci młodszych						Rodzice dzieci starszych					
	Matki		Ojcowie		Ogółem		Matki		Ojcowie		Ogółem	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Wysokie	2	4,4	4	8,8	6	6,6	2	1,3	2	1,3	4	2,6
Powyżej przeciętnej	7	15,5	2	4,4	9	10,0	12	15,3	8	10,2	20	12,8
Przeciętne	20	44,4	20	44,4	40	44,4	35	44,8	34	43,5	69	44,2
Niskie	16	35,5	19	42,2	35	38,8	29	37,1	34	43,5	63	40,3

N – liczebność próby.

W celu uchwycenia zróżnicowania rozwoju empatii wyodrębniono cztery poziomy jej rozwoju: wysoki (132–101), powyżej przeciętnej (100–67), przeciętnej (66–32) i niski (31–0). Dane przedstawione w tabeli 3 wykazały, że najliczniejszą grupę stanowią rodzice charakteryzujący się przeciętnym poziomem empatii. Drugą grupę tworzyły osoby o niskim poziomie rozwoju empatii. Najmniej było rodziców z wysokim i powyżej przeciętnym poziomem empatii. Należy podkreślić, że ojcowie częściej niż matki mieli niskie wyniki w teście empatii. Złożoności tej emocjonalnej sytuacji ojców nie można wyjaśnić w sposób jednoznaczny. Być może ojcom trudniej przychodzi uzewnętrznianie swoich uczuć. Badania, jakie przeprowadziła D. K o r n a s - B i e l a (za: O b u c h o w s k a, red., 1995), wykazały natomiast, że ojcowie częściej przyjmują postawę obojętności, maskującą ich prawdziwe reakcje emocjonalne.

W celu ukazania istotności różnic pomiędzy wynikami rodziców, z uwzględnieniem wieku i płci ich dzieci, obliczono średnie arytmetyczne i odchylenia

standardowe oraz ustalono poziom istotności różnic między wynikami matek i ojców, uzyskanymi w Skali Empatii Emocjonalnej (tabela 4).

Tabela 4

Wrażliwość empatyczna rodziców dzieci młodszych i starszych

Badani rodzice	Dziewczęta		t	Chłopcy		t	Ogółem		t
	M	Os		M	Os		M	Os	
Matki dzieci młodszych	43,5	4,40	t = 0,17 n.i.	48,5	3,64	t = 0,55 n.i.	46,0	4,02	t = 0,09 n.i.
Matki dzieci starszych	42,2	4,31		44,9	3,46		43,5	3,88	t = 1,16 n.i.
Ojcowie dzieci młodszych	38,8	4,41	t = 0,21 n.i.	40,5	4,29	t = -	39,6	4,35	t = 1,09 n.i.
Ojcowie dzieci starszych	37,3	4,04		40,5	3,38		38,9	3,96	t = 1,16 n.i.
Rodzice dzieci młodszych	41,1	4,40	t = 0,18 n.i.	44,5	3,96	t = 0,19 n.i.	.	.	.
Rodzice dzieci starszych	39,7	4,17		42,7	3,42		.	.	.

M – średnia arytmetyczna, Os – odchylenie standardowe, t – poziom istotności, n.i. – nieistotne.

Średnie wyniki wskazują na nieznaczną przewagę wrażliwości empatycznej matek dziewczynek i chłopców, zarówno młodszych, jak i starszych. Różnice w reakcjach emocjonalnych pomiędzy matkami dziewczynek młodszych i dziewczynek starszych ($t = 0,17$) nie są istotne ze statystycznego punktu widzenia, podobnie jak różnice między matkami chłopców młodszych i starszych ($t = 0,55$).

Ojcowie chłopców młodszych i starszych są bardziej empatyczni niż ojcowie dziewczynek w młodszym i średnim wieku szkolnym. Wyższą empatyczność matek można wiązać ze zróżnicowaniem ról rodzicielskich. Rola matek najczęściej sprowadza się do opieki nad dzieckiem. Konsekwencją może być silniejsza więź emocjonalna z dzieckiem i trafniejsze identyfikowanie jego uczuć. Ojcowie natomiast częściej bawią się z dziećmi. Są to przeważnie zabawy ruchowe, stąd może wynikać preferowanie ojców przez chłopców. Bardziej wyraźne różnice w empatycznym reagowaniu zaznaczyły się między matkami a ojcami dzieci młodszych ($t = 1,09$) i rodzicami dzieci w średnim wieku ($t = 1,16$). Nie są to jednak różnice istotne. Pozwalają jednak wysunąć wniosek, że rodziców dzieci młodszych cechuje większa intensywność emocji niż rodziców dzieci w średnim wieku szkolnym.

Przedstawiona analiza danych uzyskanych w Skali Empatii Emocjonalnej skupiła się głównie na ocenie reakcji emocjonalnych badanych rodziców. Na jej podstawie można wyciągnąć następujące wnioski:

- większa empatyczność cechuje matki badanych dzieci;
- ojcowie młodszych i starszych chłopców są bardziej empatyczni niż ojcowie dziewczynek w podobnym wieku;
- nieznaczne różnice w empatycznym reagowaniu wystąpiły pomiędzy matkami a ojcami dzieci w młodszym wieku szkolnym;
- rodzice dzieci młodszych są bardziej empatyczni niż rodzice dzieci średnich.

Postawy rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim a poziom ich empatii – wzajemne zależności

Rozpatrując empatię jako proces psychologiczny regulujący zachowanie człowieka w sytuacjach społecznych oraz jako zdolność rozumienia świata, przeżyć drugiej osoby i „przyłączania się” do jej przeżyć, a postawy rodzicielskie jako występującą w rodzinie tendencję do odczuwania dziecka, myślenia o nim i zachowania się w pewien określony sposób wobec niego, wyraźnie widać, że istnieją wzajemne powiązania między postawami a empatią. Pytanie tylko, jak silne są te zależności.

Zależności między postawami rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim a poziomem ich wrażliwości empatycznej starano się ustalić, wykorzystując analizę korelacyjną. Wartość współczynników korelacji liniowej Pearsona przedstawia tabela 5.

Tabela 5

Współczynniki korelacji liniowej Pearsona między postawami rodziców a poziomem ich empatii

Empatia rodziców	Pozytywne postawy matek	Negatywne postawy matek	Pozytywne postawy ojców	Negatywne postawy ojców
Dziewcząt młodszych	0,54 p>0,01	-0,54 p>0,01	0,006 n.i.	0,05 n.i.
Dziewcząt starszych	0,09 n.i.	0,07 n.i.	0,22 p>0,05	-0,23 p>0,05
Chłopców młodszych	-0,09 n.i.	0,15 n.i.	-0,37 p>0,01	0,31 p>0,05
Chłopców starszych	-0,14 n.i.	0,11 n.i.	0,027 n.i.	-0,044 n.i.

Wartości współczynników korelacji między postawami rodzicielskimi a wrażliwością empatyczną rodziców wskazują, że wzajemne zależności są najczęściej umiarkowane bądź niskie. Najsilniejsza współzależność między postawami pozytywnymi a empatią wystąpiła w grupie matek dziewcząt młodszych ($r = 0,54$) oraz w grupie ojców dziewcząt starszych ($r = 0,22$). Pierwsza korelacja jest umiarkowana, druga niska. Obie jednak potwierdzają, że im wyższy poziom zdolności empatycznych, tym więcej ciepła i serdeczności ujawnia się w postawach rodziców. Nie zawsze jednak postawy pożądane korelują z wyższą empatycznością. Największe różnice między pozytywnym nastawieniem wobec dzieci a emocjonalnym reagowaniem zarysowały się wśród ojców młodszych chłopców ($r = -0,37$). Ujemna korelacja świadczy o dużej rozbieżności między typem postawy a poziomem empatii badanych ojców.

Rezultaty badań wykazały również zależność odwrotną. Niska wrażliwość empatyczna koreluje z niepożądanymi postawami. Zależność ta jest wyraźna u ojców chłopców młodszych ($r = 0,31$). Niepożądane postawy, ujemnie skorelowane z empatią o umiarkowanym i niskim nasileniu wystąpiły także u matek młodszych dziewczynek ($r = -0,54$) i u ojców dziewcząt w starszym wieku szkolnym ($r = -0,23$). Ujemny znak obu korelacji dowodzi, że w postawach rodzicielskich brakuje silnej podbudowy emocjonalnej.

Przeprowadzone badania potwierdziły istnienie wzajemnych zależności między typem postaw rodzicielskich a wrażliwością empatyczną. Postawy rodzicielskie stanowią nie tylko ważny składnik osobowości, są także wyznacznikiem zachowania wobec innych. J. R e m b o w s k i (1989) uważa, że pojęcie „postawa rodzicielska” dotyczy sposobu, w jaki rodzice demonstrują swoją miłość do siebie lub do dzieci. Równoważenie złości i nienawiści z łagodnością i miłością stanowi bardzo ważny czynniki w budowaniu atmosfery uczuciowej w rodzinie. W strukturze osobowości postawy są składnikami względnie trwałymi i wywierają na nią silny wpływ przez długie lata. Rozwijają się i kształtują na podłożu doświadczeń wewnętrznych i zewnętrznych jednostki, a wzbogacają je uczucia i intelekt. Postawy rodzicielskie mają silną podbudowę emocjonalną. Dlatego też powinny współwystępować z wrażliwością empatyczną. Związek postaw rodzicielskich z empatią nabiera szczególnego znaczenia w wypadku rodziców dzieci upośledzonych umysłowo.

Podsumowanie i wnioski

Omawiane badania miały na celu poznanie postaw i empatii rodziców dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim oraz ustalenie wzajemnych

zależności między postawami a empatycznością matek i ojców. Z przeprowadzonych badań wypływają następujące wnioski:

- postawa nadmiernego górowania i nadmiernej koncentracji cechuje rodziców dzieci młodszych;
- matki dzieci młodszych wykazują większy dystans uczuciowy niż matki i ojcowie dzieci starszych;
- matki dziewcząt i chłopców w starszym wieku szkolnym charakteryzuje postawa mniejszej koncentracji niż ojców dzieci w tym samym przedziale wiekowym;
- większą empatycznością cechują się matki;
- ojcowie młodszych i starszych chłopców są bardziej empatyczni w porównaniu z ojcami dziewczynek w podobnym wieku;
- nieznaczne różnice w empatycznym reagowaniu wystąpiły pomiędzy matkami a ojcami dzieci w młodszym wieku szkolnym;
- rodzice dzieci młodszych są bardziej empatyczni niż rodzice dzieci starszych;
- matki młodszych dziewcząt i ojcowie starszych dziewcząt prezentują pożądane postawy wychowawcze, korelujące z trafnym odczytywaniem stanów emocjonalnych dzieci;
- niska zależność o znaku ujemnym występuje między pozytywnymi postawami a wrażliwością empatyczną ojców chłopców w młodszym wieku szkolnym, co świadczy o dużej rozbieżności między typem postawy a reagowaniem emocjonalnym ojców;
- najsilniejsza zależność o charakterze ujemnym występuje między empatią a niepożądanymi postawami matek młodszych dziewczynek i ojców starszych dziewcząt;
- istnieje związek między niepożądanymi postawami ojców młodszych chłopców a poziomem ich empatii.

Przedstawione wnioski potwierdzają hipotezę o większej empatyczności rodziców przejawiających postawy pożądane. W największym stopniu hipoteza sprawdziła się w odniesieniu do matek dziewczynek młodszych i ojców dziewcząt starszych. Dobry stosunek emocjonalny do dziecka, wiążący się z pożądaną postawą, świadczyć może o tym, że matki dziewcząt młodszych i ojcowie dziewcząt starszych prawidłowo dobierają środki wychowawcze i trafnie odczytują potrzeby swoich dzieci.

Rodzice charakteryzujący się niepożądanymi postawami mają natomiast niski poziom empatii. Szczególnie jest to widoczne u matek dziewczynek 8–10-letnich i ojców dziewcząt w wieku 11–12 lat. Niepożądane postawy matek i nieumiejętność emocjonalnego reagowania na potrzeby córek trudno wyjaśnić w sposób jednoznaczny. Być może niski poziom empatii powoduje negatywną ocenę dziecka i niepożądany stosunek do niego. Można również w tym wypadku doszukiwać się uwarunkowań kulturowych, związanych

z odmiennym wychowaniem dziewczynek i innymi wymaganiami wobec nich. W odniesieniu do ojców niska wrażliwość empatyczna i ujawnianie przez nich postaw niepożądanych wobec dziewcząt starszych może wynikać z małego zaangażowania uczuciowego w problemy wychowawcze córek. Zdarza się również, że ojcowie nie umieją się porozumieć ze swymi dorastającymi córkami. Konsekwencją staje się osłabienie więzi emocjonalnej, a nawet całkowite jej zerwanie.

Wyjaśnienia wymaga również wniosek stwierdzający występowanie u ojców chłopców młodszych niepożądanych postaw wychowawczych związanych z niską empatycznością. Własne obserwacje, przeprowadzone wśród rodziców dzieci upośledzonych umysłowo, pozwalają sądzić, że w wielu rodzinach dominuje „kult” męskiego potomka. Ojcowie widzą w synu swojego następcę, kontynuatora rodu. Sytuacja ulega zmianie w przypadku stwierdzenia u dziecka upośledzenia umysłowego. Najczęściej ma to miejsce tuż po rozpoczęciu nauki szkolnej (8–9 lat). Chłopcy przestają być „dumą” ojca. Zostają odrzuceni, pojawia się dystans uczuciowy, brak zrozumienia. Ojcowie przestają angażować się w proces wychowania synów.

Badania wykazały także nieznaczną przewagę matek w empatycznym reagowaniu. Trudno jednak w sposób jednoznaczny stwierdzić, że kobiety są bardziej empatyczne. J. Block, E. E. Maccoby i C. N. Jacklin (za: Davis, 1999) wykluczyli w swoich badaniach istnienie wiarygodnej różnicy związanej z płcią. Tym badaniom zaprzecza M. L. Hoffman (za: Davis, 1999). Być może racja leży po stronie J. A. Halla (za: Davis, 1999), który twierdzi, że kobiety podczas wypełniania kwestionariuszy w sposób wiarygodny przedstawiają siebie jako bardziej skłonne do empatycznego reagowania. Hipoteza ta pozostaje więc w dalszym ciągu nierozwiązana.

Bibliografia

- Boczarski K., 1982: *Młodość umysłowo upośledzona w rodzinie i środowisku pracy*. Warszawa.
- Chinn P. C., Winn J., Walters R. H., 1978: *Two-way talking with parents of special children*. Saint Louis.
- Davis M. H. 1999: *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Gdańsk.
- Galkowski T., 1979: *Dzieci specjalnej troski. Psychologiczne podstawy rehabilitacji dzieci opóźnionych umysłowo*. Warszawa.
- Kostrzewski J., 1978: *Postawy rodzicielskie a zachowania przystosowawcze młodzieży lekko upośledzonej umysłowo*. W: *Materiały III Krajowego Sympozjum Psychologii Defektologicznej*. T. 1, cz. 2. Wrocław.
- Kościałak R., 1996: *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*. Warszawa.
- Mądrycki T., 1977: *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*. Warszawa.

- M u s z y ń s k i H., 1964: *Uspołecznianie dziecka w procesie wychowania zespołowego*. Warszawa.
- O b u c h o w s k a I., red., 1995: *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*. Warszawa.
- R e m b o w s k i J., 1986: *Rodzina w świetle psychologii*. Warszawa.
- R e m b o w s k i J., 1989: *Empatia. Studium psychologiczne*. Warszawa.
- W o j c i e c h o w s k i F., 1990: *Dziecko umysłowo upośledzone w rodzinie. Studium porównawcze*. Warszawa.
- Z i e m s k a M., 1969: *Postawy rodzicielskie*. Warszawa.
- Z i e m s k a M., 1982: *Kwestionariusz dla rodziców do badania postaw rodzicielskich. Podręcznik tymczasowy*. Warszawa.